УДК 94(477) “1945/1953”

Іванна Лучаківська

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1953 РР.)

У статті проаналізовано причини і наслідки значних змін в етнонаціональній структурі населення краю, охарактеризовано та подано політичні та соціально-економічні причини, характер і наслідки для західноукраїнського населення 1945–1953 рр.

Ключові слова: етнонаціональні зміни, західні області України, депортація, радянський режим, національно-визвольна боротьба.

Переміщення цивільного населення на території України, спричинені міжвоєнними поділами та репресіями сталінського тоталітарного режиму, німецькою окупацією, а згодом державним сталінським політичним режимом повоєнних років охопили майже усі верстви населення, особливо її західних областей і відобразилися на розвитку економіки, соціальної та демографічної ситуації української нації. В історичній науці недостатньо зверталася увага на цей комплекс проблем. Поставленій в кон’юнктурні рамки радянської цензури, історичній науці, будучи дотичною до сфери ідеології, доводилося вивчати та оцінювати окреслені події у дозволених межах, тобто, під кутом зору тогочасної ідеології у вигідному їй аспекті. Тому більшість процесів та історичних явищ залишалися спотворено трактованими або зовсім замовчуваними. У той же час ці проблеми вивчалися західними ученими, особливо тими особами, які були очевидцями та учасниками цих подій.

Метою цієї публікації є дослідження етнонаціональних змін на західноукраїнських областях 1945–1953 рр.

Наукова новизна статті полягає в тому, що у публікації зроблено спробу комплексно дослідити етнонаціональні зміни на західноукраїнських землях у повоєнний період. Автором розкрито роль і місце переселенців в економічному, культурному і духовному житті Західної України.

Тема дослідження не була безпосереднім об’єктом історіографії окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях українських істориків, зокрема, В. Сергійчука [11], Б. Лановика [14], С. Ткачова [13] та інших. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у роботах О. Колянчука [8], П. Лавріва, Г. Гончарука [2], В. Вежбенця [19].

Основними джерелами для висвітлення етнонаціональних процесів в західних областях України 1945–1953-х рр. стали архівні матеріали, зокрема, ЦДАГО України. У архівних документах

прослідковується дискримінаційна політика органів радянської влади до місцевого населення. Певну джерельну основу становлять документи Держархіву Львівської обл.

Органи радянської влади відряджали у західний регіон представників з інших територій, переважно зі сходу, серед яких були працівники органів НКВС, НКДБ, прокуратури і суду, партійні і комсомольські керівники, учителі, лікарі тощо. Так, станом на 1 січня 1945 р. у Львівську область прибуло 12469 осіб. Виконуючи рішення державних та партійних органів, працівники міліції були зобов'язані проводити активну роботу з укомплектування штатів Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) західних областей України, де відсоток нестачі кадрів був найзначнішим. Зокрема, згідно із вказівками МВС, було достроково укомплектовано та забезпечено оперативними кадрами Волинську, Львівську, Тернопільську та Чернігівську області. Наприкінці 1946 р. МВС укомплектовано працівниками на 92,4 %. Значна кількість міліціонерів (понад 81 %), прийшли на службу в органи під час війни і після її закінчення [9, с. 25].

У зв'язку з тим, що радянська адміністрація в регіоні формувалася винятково із представників не місцевого населення, то приїжджі зі східних областей призначалися на керівні посади. Тому у 1945–1946 навчальному році в Львівській області призначено 178 директорів середніх та початкових шкіл, які прибули із східних областей України, партійних працівників – 471; комсомольських працівників – 256; працівників радянських органів – 1599; працівників органів науки, охорони здоров'я, культури і мистецтва – 2555 [5, арк.75].

До кінця 40-х рр. XX ст. сотні тисяч осіб приїхали сюди зі східних районів України, Росії та інших республік СРСР. Майже 44 тис. учителів скеровано у сільську місцевість. Цей факт можна пояснити значним розширенням мережі загальноосвітніх шкіл, проте представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через політичну неблагонадійність, багато з них було знищено, відправлено у Сибір. Тому слід було заповнювати вакуум, який виник у результаті депортацій та арештів західноукраїнської інтелігенції. Політику знищення колишньої західноукраїнської інтелігенції передбачалося проводити й надалі, тому формування кадрових структур відбувалося шляхом підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, особливо гуманітарного спрямування. Правда, і ці можливості у порівнянні із довоєнним рівнем, були обмежені через скорочення вузів і контингенту студентів. Так, якщо у 1940 р. в Україні налічувалося 166 вузів, у яких навчалося 127,5 тис. студентів, то у 1944 р. вузів було лише 144 із 81,3 тис. студентів [15, арк. 24].

Архівні матеріали дають змогу проаналізувати стан справ із вищими навчальними закладами у Західній Україні в порівнянні з іншими регіонами республіки. Згідно із поданою інформацією, станом на 1941 р. та 1944 р. кількість вузів у західноукраїнських землях не вказується. Очевидно, що радянська влада ще не мала чіткого уявлення стосовно їх подальшої долі. Усі заходи радянської влади скеровувалися на ідеологічне виховання місцевої молоді.

Більшість із приїжджих не завжди мали відповідну освіту й досвід роботи. Про це свідчать дані осіб вищої керівної ланки – освіта і досвід роботи перших секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У зі статистичного звіту ЦК КП(б)У на 1 червня 1944 р. Усього 738 осіб, них 14 % – вища освіта, 55 % – незакінчена вища і середня, 15 % – незакінчена середня і 16 % – початкова освіта. Стаж роботи (показники в Україні в цілому): призначених секретарями – 29 %, з 1–3 роки досвіду роботи – 43 %, 3–5 років – 19 % і понад 5 років стажу – 9 % [14, с. 335].

Інформація щодо секретарів у західноукраїнських областях: Волинська область: 20 секретарів, з них 15 % – вища освіта, 60 % – незакінчена вища і середня, 15 % – незакінчена середня і 10 % – початкова освіта. Досвід роботи: уперше призначений секретарем – 85 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 15 %. Дрогобицька область: 17 секретарів, з них 18 % – вища освіта, 41 % -– незакінчена вища і середня, 23 % – незакінчена середня і 18 % – початкова освіта. Досвід роботи: вперше призначений секретарем – 41 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 0,6 %, 3–5 років – 54 % і понад 5 років стажу – 4,4 %. Львівська область: 19 секретарів, з них 15 % – вища освіта, 63 % – незакінчена вища і середня, 15 % – незакінчена середня і 7 % – початкова освіта. Досвід роботи: вперше призначений секретарем – 5,2 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 78 %, 3–5 років –16,8 %. Станіславська область: 18 секретарів, з них жодного з вищою освітою, 61 % – незакінчена вища і середня, 27 % – незакінчена середня і 12 % – початкова освіта. Досвіду роботи: вперше призначений секретарем – 44 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 56 %. Тернопільська область: 31 секретар, з них – 19 % вища освіта, 51 % – незакінчена вища і середня, 16 % – незакінчена середня і 14 % – початкова освіта. Досвід роботи: вперше призначений секретарем – 51 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 3 %, 3–5 років – 46 %. Це було підставою для секретаря Рівненського обкому В. Бегми заявити на серпневому (1946 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, що керівники ряду східних областей у питанні підбору кадрів для Західної України підходили не серйозно, шаблонно і керувалися принципом – "на тобі, небоже, що мені негоже" [10, с. 213].

У той же час вихідці із місцевих жителів, багато з яких мали освіту і відповідний культурно-освітній рівень, були членами компартії і комсомолу, з належним ідейним рівнем, на номенклатурні посади не призначалися. Так, станом на 1 січня 1947 р. на посадах номенклатури обкому КП(б)У Тернопільської області з місцевого населення працювало 316 осіб, 18,3 % у відношенні до загальної кількості працюючих на вказаних посадах. Така дискримінація призводила до масового спротиву місцевих жителів, особливо передових кіл суспільства “націоналістів”.

Визначальною рисою сталінської кадрової політики була недовіра до місцевого населення, хоча частина населення, серед нього й певні кола інтелігенції, не лише могли, але й виявляли бажання співпрацювати з новою владою і у переважній більшості добре ставились до приїжджих працівників. Безумовно, основним механізмом регулювання суспільними процесами в 1944–1953 рр. і надалі був масовий терор і домінування карально-репресивної системи. Крім насильницької міграції (переселення), в результаті ведення державної політики, скерованої на відбудову народного господарства, розпочалися масові переселення західноукраїнського населення у промислові райони УРСР та СРСР. Однією із причин можна вважати заробітну платню, яка в усіх регіонах була вищою, ніж у Західній Україні, бо західні області республіки організовувалися в основному як аграрні і частка промислових підприємств була незначною. Зважаючи на те, що сталінський уряд ще у 1930-х рр. взяв курс на індустріалізацію, праця в сільському господарстві оплачувалася низько. Становище з трудовими ресурсами у селах України залишалося надзвичайно напруженим. Багато працездатних колгоспників залучалося до відбудови промисловості, оскільки селянство було основним джерелом поповнення швидко зростаючого робітничого класу [1, с. 14]. Основну силу в колгоспах становили жінки які станом на 1 січня 1948 р. становили 67,2 % від всього працездатного населення колгоспів [7, с. 23].

Відбувався процес урбанізації, також тривали міжрайонні й міжобласні переселення. Паспортна система повністю унеможливлювала природну міграцію населення. Для переїзду із одного села чи міста в інше, селянин був змушений отримати дозвіл в правлінні колгоспу чи сільради. Дещо по-інакшому було із молоддю. Можливість для переїзду в іншу місцевість з’являлася для юнаків у зв’язку із призовом в армію чи виїздом на навчання у фабрично-заводські училища (далі – ФЗУ). Зважаючи на те, що мобілізацію і демобілізацію можна прирівняти до тимчасової поворотної міграції (тому що в основному юнаки поверталася у колгоспи чи радгоспи), то цим явищем можна знехтувати. Тим більше, що як в архівних, так і у статистичних, відкритих для дослідників джерелах, відсутні ці матеріали. Процес призову молоді на навчання у системі ФЗН становить певний інтерес для дослідження, тому що набори проводилися з метою подальшого працевлаштування на підприємствах України. Значна увага приділялася забезпеченню безперебійної роботи промисловості Донбасу і пред’являлися серйозні вимоги до виконання поставлених перед нею завдань. Молодь непризовного віку скеровувалася на навчання в промислові райони України, зокрема на Донбас, на навчання у системі ФЗУ. Цей процес мав також і політичне забарвлення. За висловленням М. Хрущова, відправлення молоді у ФЗУ на Донбас позбавить поповнення бандерівські формування [12, с. 415].

Однією із важливих умов успішної роботи і виконання завдань, покладених на промисловість Донбасу, – було своєчасне забезпечення шахт, заводів і фабрик кваліфікованими кадрами. Це завдання виконували школи фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН). ФЗН і ремісничі училища, в які лише з Львівської області в вересні-листопаді 1947 р. було зараховано 1499 осіб. Часто це проводилася насильницькими методами, тому траплялися випадки масової втечі з ФЗУ. З числа прибулої у 1947 р. з Львівської області молоді самовільно залишили школи і поїхали додому 154 учні [6, арк. 3].

Практично кількість молодих людей, яких скеровували із Західної України на навчання та роботу на Донбас, була значно більшою, ніж планувалося. Так, згідно із планом, із Львівської області планувалося скерувати 900 осіб, фактично виїхало 965. Прискорення процесу відправлення молоді на підприємства східних областей вимагали безпосередньо підприємства. Постановою РНК СРСР ЦК ВКП(б) від 18 лютого 1944 р. Харківському тракторному заводу (далі – ХТЗ) були виділені в першому кварталі 100 випускників ремісничих училищ і шкіл ФЗН. Станом на 25 квітня скеровані на роботу на завод не прибули. Заввідділом машинобудування ЦК КП(б)У звертався із проханням до головного управління трудових резервів при РНК СРСР про скерування вказаної кількості працівників на ХТЗ у зв’язку з відсутністю кваліфікованої робочої сили [18, арк. 72].

Пояснення недбалого ставлення до комплектування працівниками промислових підприємств сходу України знаходимо в архівних документах, зокрема у звіті про призов (мобілізацію) молоді у школи ФЗН, ремісничі і залізничні училища в 1944 р. На 15 листопада 1944 р. передано школам ФЗН Ворошиловградської області з інших областей – 11613 молодих спеціалістів, з них: Ворошиловградська – 5576, Вінницька – 3108, Кам’янець-Подільська – 1730 і Волинська – 1199 осіб. Не виконали плану з мобілізації молоді Вінницька – 392 осіб, Волинська – 801 осіб, Кам’янець-

Подільська – 770 осіб. Очевидним був той факт, що молодь не хотіла залишати домівки і їхати піднімати промисловість. Продовжувалися випадки масової втечі молоді, мобілізованої із Закарпатської області для роботи на Донбасі. Наведені цифри вербування робітників та учнів ФЗН у західних областях для східних областей становлять більше 8 % усіх новоприйнятих робітників на підприємства УРСР. Зазвичай, західні області України плани мобілізації молоді в школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища не виконували [17, арк. 60].

Поряд із цим проводилися оргнабори працівників для різних галузей промисловості республіки та потреб власних областей. Для цього у І-ому кварталі 1948 р. набрано у Дрогобицькій області – 10 осіб, Львівській – 113, Ровенській – 50, Станіславській – 408. Усього – 581 осіб. Набір на промислові об'єкти сходу за відповідний період становив 3615 осіб, або більше ніж вшестеро від західних областей. Виселення західноукраїнського населення на Схід призвело до того, що з'явився дефіцит трудових ресурсів. Про це свідчить інформація Львівського обласного комітету Компартії України за № 01460 від 31 грудня 1953 р. "Про виконання плану організованого набору робітників у промисловість Львівською областю за 1953 рік". "Відповідно до народногосподарського плану, план організованого набору робітників у промисловість по області на 1953 рік був встановлений в кількості 8750 чоловік і окремим рішенням Ради Міністрів Української РСР на сезонні роботи в лісову промисловість – 1100 чол. За 1953 рік з Львівської області направлено на постійну роботу у промисловість країни 6 197 чол., або 70,8 % до плану, та на сезонні роботи у лісову промисловість 612 чол., або 55,6 % до плану" [10, с. 90].

З метою виконання плану серед населення області проводилася масово-роз'яснювальна робота із ознайомленням з умовами набору, заробітками і житлово-побутовими умовами, що надаються робітникам, які працюватимуть у промисловості. У роз'яснювальній роботі серед населення використовувалися позитивні листи членів сімей колгоспників, що працювали у промисловості, висвітлювалися питання оргнабору робітників в обласних і районних газетах, на радіо. Невиконання плану організованого набору робітників для народного господарства пояснюється тим, що ряд виконкомів районних Рад депутатів трудящих і райкомів області недооцінили важливість своєчасного виконання завдань уряду із організованого набору робітників і не займалися цим питанням, а також не підготовленістю підприємств до прийому і відсутністю відповідної турботи у працевлаштуванні робітників після прибуття їх до місця роботи [10, с. 90].

З відновленням радянської влади у Західній Україні в 1944 р. розпочався процес формування мережі навчальних закладів. У Львівській області станом на 1944 р. працювало 916 шкіл, з них середніх – 64, неповно-середніх – 263, початкових – 589, кількість учнів – 143665. У Львові працювало 59 шкіл, з них 26 середніх, 26 неповно-середніх та 7 початкових, кількість учнів – 19 528. З них дітей поляків – 15151, українців – 3688, росіян – 472 та дітей євреїв – 62. У Львові, станом на 20 листопада 1944 р. працювало 16 українських шкіл (з них початкових – 1, неповно-середніх – 6, середніх – 9), де навчалося 4439 учнів. У двох російських середніх школах навчалося 395 учнів. У 40 польських школах (початкових – 1, неповно-середніх – 24, середніх – 15) навчалося 15 945 учнів. В сільських районах Львівської області: українських шкіл – 790 (початкових – 490, неповно-середніх – 268, середніх – 32), де навчалося 115 245 учнів; польських – 53 (початкових – 29, неповно-середніх – 21, середніх – 3), де навчалося 3 987 учнів; мішаних – 16 (початкових – 12, неповно-середніх – 4), де навчалося 2 846 учнів [4, арк. 22–23].

Відновлено роботу вищих навчальних закладів. У Львові, станом на грудень 1944 р., їх нараховувалося 7. Значна частина студентів були (понад 13 %) вихідці зі східних областей УРСР. На перший курс подано 412 заяв, з них – 86 з східних областей України, що становило 21 %. Йшов планомірний процес "насичення" Західної України російськомовним населенням, в основному інтелігенцією, вплив якої на суспільство беззаперечний. За національним складом студентів львівські вузи можна поділити наступним чином. Для викладацької роботи скеровувалися спеціалісти із різних республік СРСР. У довідці про склад директорів шкіл і ремісничих училищ Львівської області станом на 1 січня 1945 р. йдеться про те, що за національним складом було: українців – 717; росіян – 11; євреїв – 2; інших національностей – 99, з них із вищою освітою – 90; з незакінченою вищою – 74; з середньою – 608; з незакінченою середньою – 52; з початковою освітою – 5, з них колишні військові – 9, члени партизанських загонів – 2 [3, арк. 12].

У відбудові народного господарства значний відсоток робітників, які працювали на промислових об'єктах, становили репатріанти із країн Західної та Центральної Європи. У довідці про репатріацію радянських громадян із Німеччини, Болгарії, Франції та Румунії знаходимо такі дані. На 1 лютого 1947 р.: із Болгарії репатрійовано 1309 осіб, у тому числі – 91 член болгарської робітничої партії комуністів; з Румунії – 1636 осіб, з них 666 чоловіків, 640 жінок і 330 дітей; з Франції – 2350 осіб. Зареєстровано до виїзду з Франції 13 тис. осіб [16, арк. 36].

Такий важливий процес як міграція населення із перенаселених у малозаселені райони, без чого неможливий успішний розвиток тієї чи іншої держави, міг бути дуже корисним і потрібним. В

умовах тоталітаризму міграція проводилася насильницькими методами для здійснення завдань, намічених партією. Усе це було сплановано і об'єднано у певну систему, що втілювалася у життя методами терору і насильства. Після входження західних областей до складу СРСР сталінська репресивна машина переселила різними методами у інші регіони країни 1,5 млн осіб. Це були, зазвичай, молоді, талановиті особи, які принесли б значну користь в розвитку держави, її освіти, культури, науки, економіки тощо. Визначальною рисою сталінської кадрової політики була недовіра до місцевого населення. Як свідчать архівні матеріали, спогади сучасників, значна частина місцевого населення, серед нього і багато вихідців із інтелігенції, виявляли бажання співпрацювати з новою владою і у переважній більшості позитивно ставилися до приїжджих працівників. Але мета радянської репресивної машини була зовсім іншою [14, с. 355].

При здійсненні масштабної міграції радянський уряд не ставив собі за мету отримати для України політичні чи економічні вигоди. Ставилося завдання знищити самобутність населення України, її західних областей, перемішати регіональні етнічні групи людей. Західні області України активно заселяли російськомовним населенням під приводом їх обізнаності із принципами соціалістичного будівництва, їх забезпечували усім необхідним, надавали квартири, доручали керівні посади. Виділялися цілі сфери зайнятості, як, наприклад, силові структури, суд, прокуратура, праця у яких була прерогативою передусім росіян. В результаті чого склалися суттєві відмінності і в галузевій структурі національностей. Російське і російськомовне населення влилося, головним чином, у промисловість, транспорт, культуру, торгівлю, але особливо в управління – найбільш привілейовану соціальну групу радянського суспільства, а отже, мало значний вплив на формування кадрової політики.

Список використаних джерел

1. Маковійчук І. М. Голод на Україні *у* 1946–1947 роках / І. М. Маковійчук, Ю. Г. Пилявець // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32. 2. Гончарук Г. Українська Повстанська Армія в літературі і документах: Монографія / Г. Гончарук, О. Нагайцев. – Одеса: Астропринт, 2001.– 180 с. 3. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 112, арк. 12. 4. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 116, арк. 22–23. 5. Там само, спр. 76, арк. 75. 6. Там само, спр. 461, арк. 3. 7. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С.15–23. 8. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с. 9. Михайленко П., Кальченко Т. Міліція УРСР у період 1946–1962 рр. / П. Михайленко, Т. Кальченко // Міліція України. – 2004.– № 1.– С. 24–25. 10. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і роки XX ст.) / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К., Наукова думка, 1994.– 350 с. 11. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: Кн.-журн. видавництво, 1997.– 440 с. 12. Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / П. Судоплатов.– М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003.– 688 с. 13. Ткачов С. Подорож до колгоспного раю: делегації польських селян в Україні 1949 року / С. Ткачов. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004.– 128 с. 14. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / [Лановик Б., Траф'як М. та ін.; За редакцією професора Б. Лановика].– Тернопіль: "Чарівниця", 1999.– 512 с. 15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3979, арк. 24. 16. Там само, спр. 4351, арк. 36. 17. Там само, спр. 5118, арк. 60. 18. Там само, спр. 839, арк. 72. 19. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemysl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Panstwowej Wyzszej Szkoly Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronislawa Markiewicza w Jaroslawiu. – Jaroslaw, 2013. – S. 13–21.

Иванна Лучакивская

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1945–1953 ГГ.)

В статье проанализированы причины и последствия значительных изменений в этнонациональной структуре населения края, охарактеризованы и представлены политические и социально-экономические причины, характер и последствия для западноукраинского населения 1945–1953 рр.

Ключевые слова: этнонациональные изменения, западные области Украины, депортация, советский режим, национально-освободительная борьба.